

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

FEBRUARI
1952

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

25e JAARGANG
Nº 2

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

HET VEEN TEN OOSTEN VAN UTRECHT.

Dit veen is een onderdeel van een groter veengebied, dat zich uitstrekte tussen de vastere fluviatiele strook langs Rijn en Vecht enerzijds, en de hogere diluviale gronden van de Utrechtse heuvelreeks en Gooiland anderzijds. De naam *Trechter Veen*, hoewel later van meer lokaal gebruik, zal vroeger een groter gedeelte ervan aangeduid hebben. De veenvorming in deze streek behoeft men niet speciaal uit een lage ligging te verklaren: vele factoren beslissen er over, of ergens een veen zal ontstaan — of niet. Voorwaarde is een vochtige grond, die dus arm is aan zuurstof, waarin „gewone” planten niet kunnen leven, maar wel „veenplanten” met daaraan aangepaste wortels. Van de voedselrijkdom hangt het o.a. af, of er een veenwoud zal ontstaan, of dat slechts het veenmos zich kan handhaven. De plantenresten in een veen vertellen ons thans nóg welke planten daar in de opeenvolgende tijdsperioden gegroeid hebben.

Voor al het microscopische onderzoek van de stuifmeel-korrels, die in het veen vrijwel onveranderd terug gevonden worden, is van belang. Dit leert ons ook veel over de veranderingen van het klimaat in die tijdsperioden.

Het eerste bericht over deze veen-moerassen vinden we bij Romeinse schrijvers, maar — zoals Hudig ergens opmerkt: De Romeinen waren uitstekende militairen, doch zeer slechte geografen en terrein-beschrijvers. Toch hebben ze de venen langs de Vecht gekend, want ze hebben die rivier bevaren. Het scheepsanker dat men in de (thans verdwenen) vijver van Oudwijk vond, die een rudiment was van de Oude Vecht, was een *romeins* scheepsanker! Dit alléén reeds zou bewijzend zijn, indien 't feit niet reeds bekend ware. In de Volksverhuizings-tijd zwijgt de geschiedschrijving geheel en al.

Dan hebben we als enige bron een aantal neder-saksische geografische namen.

Een stuk uit 1085 omschrijft de veenconcessie van de Proost van

St. Jan aldus: „*terram palustrem in Everekestorpe . . . usque ad Trenscoten et Furs*”. Furs = de Vuurse. Trenscoten was, volgens Heeringa, de zandgrond ten westen daarvan. De naam is verwant aan *Hengistscota* (thans Henschoten). We kennen *scota* thans nóg in uitdrukkingen als „afgeschoten ruimte”, „bescot” etc. En het betekende in de geografische naamgeving oorspronkelijk ook vrijwel hetzelfde. In Engeland kennen we bijv. *Ascot*. Everekestorpe, waarin ons „dorp” herkenbaar is, heeft als analogon in Engeland namen als *Donithorpe*. Dit soort Engelse plaatsnamen betreft steeds angelsaksische vestigingen uit de vroege middeleeuwen.

Attingo-hem, verwant met Arnhem, en zovele andere „heemen” en „heemsteden”, en in Engeland met *Durham*, en soortgelijke namen, besprak ik reeds elders. Ik zag de mogelijkheid, dat deze naam later tot Achttienhoven is verbasterd, maar dat is misschien niet juist: wellicht waren daar destijds werkelijk achttien hoeven.

Wijzen deze namen nu op een bewoning van de veenstreken in zó vroegen tijd? Ik denk het niet. Waarschijnlijk duiden ze bewoningscentra aan op bewoonbare plaatsen in de buurt.

Toch zijn er aanwijzingen, dat de venen bij het begin onzer jaartelling nog niet zó onbewoonbaar waren als later. Pas ná 300 zouden het volkomen onbewoonbare, en zelfs onbegaanbare moeraswildernissen zijn geworden. Dat duurde zo tot ver in de 11e eeuw.

In het Jaarboek 1950 heb ik uiteengezet, hoe de ontginning van veen tot stand is gekomen. Daar kom ik hier niet op terug. *) Wel wil ik er nog op wijzen, dat men thans nóg op de kaart kan zien, hoe Westbroek vroeg is ontgonnen, althans eerder dan Tienhoven dat er als 't ware tegenóp is gelopen, en dat daardoor een paar kortere kavels heeft gekregen. Maarsseveen bleef daartussen over als een puntvormig gebied, en evenzo bleef ook Breukeler-veen over als een punt tussen Tienhoven en Loosdrecht.

Oorzaak van dit alles was de gewoonte het veen loodrecht op de Vecht aan te tasten, hetgeen in een bocht zulke gevolgen moest hebben. Op kleiner schaal ziet men dicht bij Utrecht hetzelfde: Achttienhoven was er eerder dan Oostveen (Maartensdijk) dat er scheef tegen aan kwam te eindigen. En daartussen bleef weer een punt over, die nog lang tot de „stadsvrijheid” behoorde. Verder hierinner ik eraan, hoe de oudste weg van Utrecht naar het oosten om het veen moest lopen, en pas in de 13e eeuw een rechte weg, dwars door het (inmiddels drooggelegde) veen van Utrecht naar de Bilt gelegd kon worden. De naam „*Oude Steenweg*” wordt het eerst gevonden in een stuk van 1360, de naam „*Nieuwe Steenweg*” in een stuk van 1330. Dat klopt aardig: Geen van die beide namen had immers zin, zolang er maar één weg was.

*) „Ligging en Grenzen van Utrecht”, Jaarboek van Oud Utrecht, 1950.

En dan wijs ik er nog op, hoe op *luchtphoto's* de oude dichtgegroeide watergeulen, die vroeger kronkelend het veen doorsneden, vaak nog duidelijk herkenbaar zijn, als een netwerk van banen, dat geheel en al onafhankelijk is van de latere sloten.

Tegen het einde van de middeleeuwen, toen de steden menigvuldiger en groter werden, terwijl de houtvoorraad begon te verdwijnen, is men op grote schaal turf als brandstof gaan bezigen, hetgeen nog tot ver in de 19e eeuw voortduurde. Toen heeft men — door geldzucht gedreven — een aanval gedaan op de cultuurgrond, die in de 11e en 12e eeuw met zoveel moeite was verkregen: Men stak het veen af, zonder er zich om te bekommeren, wat er van het land zou worden. En zodra het land dras kwam te staan, werd het afsteken gevolgd door veen-baggeren. Zo ontstonden „petgaten” waartussen stroken land gespaard bleven: de „zetvelden” waarop de turf stond te drogen. Door 't opwaaien van water zijn evenwel deze plassen groter geworden, totdat de afslag ze deed samensmelten.

De „Ronde kaart van Gooiland” van c. 1524 (waarschijnlijk een torenpanorama) vertoont in het gebied van Kortenhoeft reeds die turf-exploitatie. In de 17e eeuw is het tempo daarvan zéér toegenomen. De Loosdrechtse plassen ontstonden — éérs als een reeks „petgaten”, die daarna samenvloeiden. De resten van de „zetvelden” daartussen, ziet men nu nog als menigvuldige landtongen in het water uitsteken.

Ook sporen van weggespoelde of afgebroken huizen ziet men hier en daar in de plassen. De voormalige „Drecht” loopt nog als een diepere geul door dit plassengebied.

De porcelein-industrie van Oud-Loosdrecht hield verband met de aanwezigheid van veel turf in de onmiddellijke nabijheid. De brandstof voor de ovens had men zonder vervoers-kosten.

De plassen van Breukeler-veen ontstonden voornamelijk in de 18e eeuw. Die in Maarsseveen heeft men in een droogmakerij veranderd, hetgeen evenwel géén succes is gebleken.

De plassen van Westbroek zijn thans bijna weer dichtgegroeid. Hier onstaat dus opnieuw veen, maar dit is van andere samenstelling als het veen dat men weg heeft gehaald. Hier had de rampzalige veldslag bij Westbroek plaats (1481) waarbij zovele Utrechters het leven hebben verloren.

Een kroniek zegt ervan: „Ende doe dit die Hollanders saghen, doe vervolgheden sij die van Utrecht, ende sloegen se doot tot Scolpen (= Schulpen) toe..... die doden die men kende, of die soo seer niet gewont en waren, dat men se kennen mocht, die worden binnen Utrecht gebracht. Ende worden geleyt op die Noey (= Neude) beneven een als visschen op een bank.....”. Deze slag had plaats 26 December 1481, bij vriezend weer: *Doe dese slach gescieden, doe wast gevoren, dat men over dat veen wel gaen*

mocht. Aldus bleef daer veel volcks in die wiken (= veenputten) int veen ende in die weteringen, die daer meenden over te lopen, mer sy braken daer in ende verdroncken, of sy storven van koude doot, also die nacht aen quam, want dese slach gescieden omtrent te vier uren des avonts".

Het „veen" waarin deze mannen wegzakten was dus niet het oude natuurlijke veenmoeras. Dat was toen allang drooggelegd. Het was het nieuwe moeras dat de mens door onoordeelkundig turf-graven zelf opnieuw veroorzaakt had.

Zuidelijker is men blijkbaar minder roekeloos te werk gegaan: daar vinden we geen plassen meer.

Tot besluit zou ik nog even willen terugkomen op mijn reeds genoemde bijdrage in het Jaarboek 1950. Er is daarin een (m.i. schijnbare) tegenstrijdigheid met hetgeen Ketner mededeelt in het Jaarboek 1951. Deze citeert een stuk uit het jaar 1394 waarin het veengebied van de familie Over-de-Vecht aldus wordt beschreven:

„Streckende van den Rijn bij den Zieken noortwert up aen die Vuerse, daer die abt van Oistbroick naist gelegen is met zijnen gerecht aen die oversyde; ende aen die nedersyde die Domproest thoe Utrecht".

In Utrecht onderscheidde men nog lang de „bovenzijde" (zuid-oost) van de „benedenzijde" (noord-west). Zo zijn ook hier „oversyde" en „nedersyde" op te vatten.

In 1475 treft men vrijwel dezelfde omschrijving aan. Er is geen twijfel mogelijk: in de late middeleeuwen behoort de N.W.-strook van de tegenwoordige gemeente de Bilt aan „over-de-Vecht", en de aangrenzende Z.O.-strook van de tegenwoordige gemeente Maartensdijk aan de Domproost. Maar is dat óók de toestand geweest toen het veen ontgonnen werd?

Dat zou ingaan tegen de algemene regel, dat een ieder juist zoveel breedte in het veen kon ontginnen (en dat over de gehele lengte van het veen, dus tot het zandgebied) als grensde aan zijn bezit op het vanouds bewoonbare fluviatiele gebied langs Rijn of Vecht. Immers: de „Domproosten-Engh" reikte niet zover naar het Zuid-oosten.

En anderzijds had het geslacht „Over-de-Vecht" dan eerder „Over-de-Rijn" moeten heten.

Misschien merkt men hier op, dat toch ééns de Rijn bij de Maarschalkerveerd óók als „Vecht" moest worden beschouwd. Inderdaad — de duidelijke sporen van een bedding tussen het Gerecht „Tolsteeg" en Bunnik (Jaarboek 1950, blz. 95) wijst op een oude splitsing tussen Rijn en Vecht bij Bunnik. En de kaart laat ons nóg zien, hoe die splitsing steeds dichterbij Utrecht kwam te liggen. Maar al is dat ooit zo geweest, dan was men het in de 12e eeuw toch al lang en breed vergeten. Dan is dit stuk rivier *de Rijn*, zonder meer.

In 1257 machtigt de bisschop de abdij van Oostbroek tot afwatering naar de concessie van de Proost van St. Jan, en wel dwars door de concessie van Ludolf van Over-de-Vecht, die daartoe zijn toestemming gaf. Van de Domproost is daar niet eens sprake

Waarschijnlijk woonde het geslacht „Over-de-Vecht” reeds op de fluviatiele strook langs de Vecht (en dan — vanuit Utrecht gezien — over de Vecht) vóór er van een veenontginning sprake was. Hoe kwamen ze anders aan die veen-concessie, en aan die naam? Ik meen dan ook, dat de Zuid-oostelijke strook van de tegenwoordige gemeente Maartensdijk het *oorspronkelijke* veengebied van „Over-de-Vecht” is geweest, dat dan later aan den Domproost is overgedaan. Dit gebied is dan ook onder een afzonderlijke naam bekend geweest als „*Herverscoop*”, dat zich over de gehele lengte van het veen uitstreckte tot de zandgrond van het reeds genoemde Drynscote (Trenscoten). Door die naam reeds vormt het een afzonderlijke strook, (later) wel behorende aan de Domproosten, maar toch wél onderscheiden van hun oorspronkelijke veen-concessie: het Oostveen.

Het is verder aardig zich te realiseren, wat de feitelijke inhoud is van zovele stukken uit de latere middeleeuwen betreffende de venen ten oosten van Utrecht.

Het komt altijd weer neer op een aandrang om de venen (óók die in 't Z.O. tot en met Oostbroek) steeds lager op de Vecht te laten afwateren. Waterstaatkundig is die neiging begrijpelijk, en ze bleek ook niet te stuiten, ondanks het verzet van de „beneden” gelegen venen.

Sedert 1466 waterden de Zandgronden onder de Bilt af, op het slotenstelsel van „Oostveen”. Of liever: toen werd een toestand die reeds langer clandestien bestond de officieel vastgestelde. Oostveen moest toen dat water zien kwijt te raken, en daarmee kunnen we de aanleg van het *Zwarte Water* in verband brengen. Een blik op de kaart vertelt ons reeds, dat dit Zwarte Water vrij laat gegraven moet zijn. Het laatste gedeelte is namelijk dwars door den aanleg van „Oostveen” gegraven, terwijl het eerste gedeelte eenvoudig een verbreding voorstelt van een van de gewone Oostveensloten. Trouwens, Heeringa vond het „Zwarte Water” niet eerder vermeld dan in 1563.

Nu zijn onze archivalia fragmentarisch bewaard, en een eerste vermelding daarin staat dus allerminst gelijk met het jaar van ontstaan. Maar zulk een late vermelding steunt toch wél de opvatting, die de kaart ons reeds aan de hand doet.

Het verdrag van 1466 verplicht de Bilt tot een bijdrage in de bouw van nieuwe heulen. Die zullen gelegd zijn, over dat nieuwe „Zwarte Water” dat toch óók — en niet in het minst — ten behoeve van De Bilt is gegraven.

Ik wil hier verder nog één opmerking toevoegen aan mijn voor-

noemde bijdrage in het Jaarboek 1950. De tekst op blz. 119 wekt de indruk, dat in 1896 Utrecht en de Bilt hun gedeelten aan de Overzijde van de Minstream (het woord „overzijde” is voor beide gemeenten iets anders) eenvoudig tegen elkaar hebben uitgewisseld.

Maar zó is het toch niet gegaan. Reeds éérder is — in twee étappen — alles wat Utrecht over de Minstream had liggen aan De Bilt gekomen.

De Bilt heeft daarentegen haar gebied ten Zuiden van de Minstream niet alleen behouden, maar zelfs nog uitgebreid: Een daarnaast gelegen driehoekig stuk kwam erbij, zodat toen de gehele Vossegatsche Dijk de grens werd!

Deze toestand ziet men o.a. in de gemeenten-atlas van J. Kuyper, waarvan de meeste kaarten van c. 1865 zijn. Ook latere kaarten, o.a. enkele ongedateerde die in mijn bezit zijn, en die c. 1890 zijn te stellen, geven diezelfde toestand.

In 1896 is dan dit alles aan Utrecht gekomen, en werd de Minstream de grens.

En dan moet ik nog wijzen op twee errata:

Op blz. 110 (4e regel) staat in het gecursiveerde gedeelte „Bitterland” hetgeen natuurlijk „Bilsterland” (= land van de Bilt) moet zijn.

De zetter heeft hieraan géén schuld: „Deze fout staat reeds in de door mij gebruikte tekstuitgave van de „Decisie” van Maria van Hongarije, en ik nam ze gedachteloos over.

Dat de Noord-pijl in figuur VI verkeerd staat, zal men opgemerkt hebben. De sloten van „Oostveen” etc lopen niet precies Noord-Zuid, maar veeleer Noord-oost—Zuid-west.

M. N. ACKET

KLEINE MEDEDELINGEN.

KLEINE VOSSEN

De Heer B. (J. W.) de Graaff is bezig een roman te schrijven in drie deelen. Twee deelen zijn verleden jaar uitgegeven, het eerste onder den titel „Lange Hermen”, het tweede draagt als titel „Dine Sybesma”. In hetgeen hij „Vooraf” schreef deelt hij mede, dat hij de voorvallen uit dit verhaal „op oude hoeven in Zeeland” heeft horen vertellen. Maar hij laat zijn verhalen zich in Vianen en omstreken afspelen. Onder die omstreken is ook (de stad)

Utrecht begrepen. Dat is zijn goed recht als romanschrijver, en niemand mag hem daarover hard vallen. Maar mag hij zijn verhaal zóó inkleden, dat hij van de plaatselijke omstandigheden van het door hem zelf gekozen terrein minder juiste voorstellingen geeft? Mij dunkt van niet. Want hij mag er toch wel rekening mede houden, dat zijn boeken ook gelezen worden door menschen, die ter plaatse wonen, en die nu een onjuisten indruk krijgen van wat vroeger geweest zou zijn (ook al doet dat aan